

Hazamenni, segíteni

Kedves otthoniak. Tamási Áron levelezése a farkaslaki családdal

Hiányaival is nagyon hiányzott már ez a kis könyvecske, Tamási Áronnak – ahogyan az összeállítás címe kiemeli – a „kedves otthoniak”-kal való levelezése. Az időrend tekintetében kezdve 1914 januárjával s befejezve 1966 áprilisában, csaknem kerekén egy hónappal az író halála előtt. Ágnesnek, a húgának köszöni itt a „húsvéti bárány dolgában is a jóindulatot”, s köszöni – milyen korra, micsoda szocialista időkre vall ez! – a „meghívó levél” küldését, ami hazautazásának feltétele volt, lett volna. A kötet legutolsó levele mégsem ez, hanem amelyikben szintén a „szeretnék hazamenni” a nyomatékos mondat, azzal a másikkal együtt, ahol az „Édes jó Anyám”-nak szólított szüleje egészségéért aggódik, ígérve az orvosi költségek megtérítését. Hazavágyakozás és segíteni akarás – a családnak küldött levelek lényege ebben a két visszatérő mozzanatba sűrítethető. A valószínűleg az 1950-es évek elején íródott levél ezen összegző jellege miatt is a sor legvégére kerülhetett volna. Az igazi ok azonban, ismét csak feltételezhetően, a keltezetlen voltában rejtőzhet: szokásától eltérően se az írás helyét, sem az idejét nem jelöli – ebben egyedülálló, s mint ilyen, akár új sort is nyithatna, nem ebben a kötetben ugyan, hanem abban az elképzeltben, amelyik követi, követhetné.

Azoknak a küldeményeknek a sorát indíthatná el, amelyek lappanganak valahol, feltáratlan múzeumi, levéltári hagyatékokban, családi otthonokban, komódok, fiókok mélyén. Vagy épp kanapék alján, ahonnan az Amerikából feladottak közül is előkerült néhány, a testvéröcs, Gáspár bácsi jegyzete szerint. Ő arra is emlékezett, ám hiába tette közhírré az

ERDÉLYI GONDOLAT,
SZÉKELYUDVARHELY,
2006

Igaz Szóban, hogy a levelek egy részét az a „magát Nagy Istvánnak nevező ember” vitte el,

akinek a felesége szentléleki származású volt. Aki tehát nem azonos a proletáriróval, azonos lehet viszont az írónak azzal az elsős gimnazista társával, akivel közös fényképe a kötet mellékletében is szerepel, a régi jellemzéssel: „nagy Hány János volt”. Annyira nagy, hogy ha az örökösök a meséi nyomába erednek, talán még fellelhetik és Farkaslakára visszajuttathatják az annak idején bizonyára szép szóval, hízlegéssel kiudvarolt leveleket. A szép gesztus annál is inkább dicsőségükre szolgálna, mint ahogy nagy elismerés lehet számukra a pusztán tény: Tamási Áron első fennmaradt családi levele tulajdonképpen azért íródott, hogy a Nagy Istvánnal közös fényképet Székelyudvarhelyről eljuttassa a szüleihez.

Akiknek már a megszólítása és a tőlük való búcsúvétel is rendhagyó – rendtartó székely családhoz illő, mondhatni. Hogy a borítékot az Édesapjának mint „tektetes Tamás Dénes földműves úrnak” címzi, az a puszták népe vagy az alföldi rideg parasztság viselkedéséhez szokott szemnek éppoly feltűnő, mint ahogy a „kezeiket csókolja” elköszönés záró formulája is. Címként a tektetes később elmarad, még sincs kizárva, hogy Udvarhelyszéken nemcsak a köztisztviselőknek, értelmiségieknek járt ki, hanem a falusi gazdálkodóknak, a nem főrangú birtokosoknak is. Lehet tehát, bár kétséges, hogy ami ma humorosnak hat – a földműves urazása –, az annak idején híján volt a derűnek, nem mulattak rajta. Kézcsókra se a paraszti világ illemszabályai hajlitanak – az idők folyamán ez az üdvözlés is ritkul,

szinte mindig csak az Édesanyját illeti, bár az is már-már általános, hogy viszonzásul több rokona, így például az édes öccse, Gáspár tőle ugyanígy vesz búcsút. „A testvérek is mind szeretettel üdvözlik, máskülönben jól vannak, a kezüket csókolom” – szólítja meg a „kedves jó” bátyját és az ángyikáját, megint csak a szokatlan paraszti szokásrend szerint. Ez másutt, például a *Szülőföldem* lapjain is megmutatkozott, mégpedig azt a két testvért láttatva, akik közül az idősebb mindig tegezi a fiatalabbat, ez viszont ugyanilyen következetességgel kitart a magázás mellett. Ami igaz Gáspár esetében, igaz a lánytestvérekében, Ágnesében vagy Annáében is – az udvariaság és a tisztelet testvéri viszonyairól alkotható képet majd a rokonok színezik. Az szinte már magától értetődő, hogy múlhatnak évtizedek, ám a sógor, Sipos Ferenc mindvégig megmarad az egyoldalú magázásnál – az azonban különösnek hihető talán, ahogy rááll a szája a bocsánatkérésre. Így köszön el 1947-ben, miután panaszkolta, hogy „olyan nehéz megélhetés van itt, hogy amilyen nem volt ember emlékezete óta”, s kérte, szinte gyermeki alázattal, „legyen szíves, Sógor úr, valami utasítást adjon a megélhetéshez”. A később, ’56 májusában írottak zokszavak helyett köszöneteket és kisebb kéréseket fogalmaznak meg – a bocsánatkérés talán a szívésségkérés elensúlyozására hivatott. De akkor ott kelle-ne állnia majd mindegyik küldemény végén a küldő személyétől függetlenül.

Mert nemcsak a testvérei, rokonai számitanak Tamási Áron jóindulatára, támogatására, számít olykor-olykor apró dolgokban ő is a hazaiakra. Kolozsvárott vágyik például az otthoni ízekre – ezért fordul Édesanyjához 1940 áprilisában, hogy „jó volna, ha legalább két sonkát el tudnának küldeni”. A szállítási díjat megküldi majd, ígéri, tanácsolva, hogy mielőtt a húst vászonba varrva postára adnák, beszéljék meg a postáskisasszonnyal a csomagolás dolgát. Csaknem negyedszázad múlva húgának, Ágnesnek nem a sonka, hanem a kolbász és

a pálinka kóstolót köszöni meg – felsorolva, hogy közben ő kinek mit küldött, hanglemezt, cigarettát, naptárnoteszt, szivart, táskát stb. Alig egy esztendő elteltével már nagybetegesen ismét a családi disznóölés körül forognak a gondolatai – mint írja, „távolról is” szeretnének részt venni benne. „Sőt azt szeretnénk, ha egy süldő disznónak a felét a mi részünkre a füstön tartalékolnátok. De amiből csak lehet, csináljatok kolbászt, s ha a tél folyamán valaki jönne a faluból Budapestre, attól küldjél valami húst és főleg kolbászt.” Hogy a bő ellentételezésről, amit fölös viszonzásnak is nevezhetni, sohasem feledkezik meg, arra példák bőségét lehetne idézni. De az is magától értetődő a számára, hogy családi állapotának többnyire tudatott változásai, azaz válásai után az új feleséget bevonja a dolgok intézésébe, a rokon kapcsolatokat ápolásába. A mintegy mellékesen odavetett sorok orvosságok beszerzéséről adnak ilyenkor számot; máskor sajnálkoznak, hogy az öcs nem írta meg „a betegség nevét”, s úgy kéne kitalálni, milyen gyógyszer segíthetne. Ugyancsak bánkódásra ad okot, ha a haza küldött szemüveg nem jó, ha kicsinek bizonyult a papucs, pláne, ha a pénzküldemény a hibás címzés miatt célt tévesztett. A testvéri szeretet és ragaszkodás megannyi jele mutatkozik meg. Velük együtt az otthoniak kiszolgáltatottsága, szomorú szegénysége, tehetetlen helyzete. Ám szinte nincs alkalom, hogy ne számíthatnának a Magyarországon élő íróra – éljen ő, ki tudja, milyen módban, mekkora nélkülözések közepette is.

„Az a körülmény, hogy ritkábban írtam levelet – mentegetőzik Édesanya előtt 1949 júniusában –, nem megfélemezést jelentett, hanem egyszerűen azt, hogy az ember inkább csendesen hallgat, ha örömhíreket nem írhat, vagy nem segíthet azokon, akiken szeretne segíteni.” „Sajnos, nincs mód arra – folytatja –, hogy hasznos és szükséges dolgokat küldhessek.” Hogy miért nincs, arról szemérmesen hallgat. Végtére is csak keserűséget okozna, ha a maga nyomorúságával hozakodna elő.

Aligha a büszkesége akadályozza meg abban, hogy papírra vesse, inséges idők ezek az ő számára is. Tamás Menyhért, a *Zeng a magosság* szerkesztője (*In memoriam Tamási Áron*) szavaival: a pusztá létfenntartásig szegényül ekkor – strófiákba szedi önéletrajzi könyvét, verses kéziratának árusításából jut némi jövedelemhez. Mit is felelhetne hát az otthoniaknak? Mit egy-két évvel korábban a sógorának, amikor az a magyarországi megélhetés iránt érdeklődik, tudakolva, „a munkás ember mennyit tud keresni naponta, és mennyibe kerül az ellátás”? Küldte volna el válaszul annak a levélnek a másolatát, amelyet ő írt Tildy Zoltánhoz, a Magyar Köztársaság Elnökéhez, benne a leplezetlen panasszal, hogy „a megérdemelt erkölcsi és anyagi megbecsülés helyett, egymagamban állva, olyan anyagi gondokkal kell küszködnöm, amelyek az irodalmi alkotó munkát a legnagyobb mértékben zavarják”?

A hosszú évek során, ameddig távol kényszerül maradni a szülőfalujától, nem mindig nyugtathatja hát meg a hazaiakat, hogy számíthatnak rá, hogy ha szükség van, segítség is van. Gondoskodás, figyelem – az elejétől végig. Remélni, hiábavalóan, a világháború idején, hogy összekötései révén felmentést kaphatnak a katonai szolgálat alól, csak írják meg neki a besorozásukat és a címüket. Várni arra, „mivel ez nagyon fontos”, hogy Gáspár „tudott-e valamit intézni a másik jármás tehén dolgában”. Osztozni aztán abban az örömben, hogy húga juhainak „sok szép báránya született, ami nagy szerencse, mert a juhokra felvett adósságot kifutják”. Egyedül Móricz Zsigmond öregkori leveleiből ismerős még ez a paraszti gyakorlatosság, röghöz tapadt, földközeli szemlélet, ez a mindennapi megélhetésre kiterjedő kényszerű figyelem. És az a természetáhitat, amely itt a szülőföld iránti rajongástól is hevül: „Ha sikerül május vége felé hazamenni – írja az öccsének 1966 márciusában –, akkor erdőkre-mezőkre nagy kirándulásokat teszünk. Jó lenne tehát, ha abban az idő tájban otthon lennél, s afféle jóízű embert is majd beszer-

veznél, aki a füveket, virágokat jól ismeri, és találó történeteket is tud.”

A füveket, virágokat jól ismerő, jóízű emberek faluk szülőttének már csak a koporsójával találkozhattak, a tett meg nagy kirándulásokat, míg a farkaslaki temetőbe ért, a cserefa alá. Tamási Áron végleg hazatért. Végleg megnyugodott – és halálával végleg megnyugvásra bírta öccsét, Gáspárt is, aki pedig oly sokszor lázongott, annyiszor értetlenkedett, illetve szemrehányásokkal, mert nemcsak a bátyja maradt el otthonról, hanem a levelei is el-elmaradoztak. „Hát magukkal mi van, hogy nem írnak levelet, milyen rég hogy várjuk, különösen én, már három éve hogy sem levelet nem kaptam bátyámtól, sem bátyámat nem láttam, ami nekem nagyon fáj – szólnak a ragaszkodás szavai 1947. január legelejéről, siratnivaló folytatással: – Én azt határoztam el magamban, hogy amikor lesz Budapesten a mintavásár, akkor kimegyek, és ha nem lesz szabad utazás akkor szökve is elmegek mert már olyan rég várom a viszontlátást, hogy azt el sem képzelik maguk. [...] Most már a viszontlátás vágya annyira üldöz, hogy muszáj végrehajtsam.” Hiába „táplálják” azonban a reménységet itt is, ott is, a találkozás roppant sokáig elmarad. A szökés ötlete után öt évre megint csak Gáspár nyugtalanodik és zsörtölődik: „Mi mind vártuk maguktól a levelet, hogy karácsonyra írnak vagy új évre, de egyikre se írtak. Már tovább nem tudunk várni, mert nem tudjuk elképzelni, hogy mi lehet magukkal.” Aztán újra telik az idő, s újra levél megy Gáspártól, benne lánya közelgő esküvőjének, valamint Ágnes férje halálának hírével. Nem utolsósorban az ismétlődő feddessel: „Máskülönben is már 11 éve elmúlt, hogy személyesen nem találkoztunk és nem beszélünk együtt. Sok minden telt el, nagy változások történtek a családban is és másképpen is, bizony már 2 éve múltanak, is hogy még levelet sem kaptunk maguktól, aminek az okát nem tudjuk, hogy miért nem írnak, bizonyára írnának, ha tudnák azt, hogy mennyire várjuk maguktól

a levelet, s mégsem kapunk. Édesanyám sokszor sír bánatában, hogy ő még azt sem érdemli meg hogy egy évben egy levelet kapjon maguktól.” Igaz, hogy korábban – más természetű sérelem, hiány közlését követően – a kisebbik lány, Anna levelében ez szerepelt: „Édesanyám azt írassa, hogy a Gáspár panaszát semmibe se vegye, mert nem úgy van, ahogy írta”, és igaz, hogy a sógor, Sipos Ferenc is hangsúlyozta, ő nem szokott panaszkodni – még sincs okunk kétkedni abban, hogy a családnak fájhatott a levelek elmaradása, hiányozhatott a több mint egy évtizede nem látott testvér. S az idő múlásával a helyzet ugyanaz maradt: 1955 júniusában Édesanyjuk szembetegségéről, az elkerülhetetlen operációról beszámolván Gáspár újra felveti, hogy ő írt ugyan a bátyjéknak a tavasz folyamán, „de maguk arra sem válaszoltak. Miért nem írnak legalább minden három hónapban egyet, hadd tudjunk mi is magukról valamit, mert már rég nem hallottunk semmit magukról.” Az ismételt feddés most, úgy látszik, célt ért, a kérés meghallgatásra talált: Tamási Áron napokon belül válaszol „az édesanyám egészségére vonatkozó rossz hírt” közlő sorokra, és tudatja, mindjárt nekikezdett, „hogy útlevelet kapjak és mehessek”. „Ötcese” – ahogy Gáspár magát nevezi – válasza egyrészt gyors, másrészt reményteli: „13 éve hogy nem láttuk egymást, már szeretnők látni újra”. S kivételesen láthatják is: 1955 augusztusában az aggodás az Édesanyja sorsa miatt hazaviszi végre, s egy hónap múlva Pestre visszatérve Terézke, a felesége örömmel nyugtázza, „milyen jót tett az otthonlét” neki.

Különös, ám cseppet sem érthetetlen, hogy a következő két hazalátogatás emléket nem őrizte meg a családi levelezés. Az első hamarost, 1956 január végén bekövetkezett a sors akaratából: ahhoz azonban, hogy ott lehessen Édesanyja temetésén, szükség volt az Elnöki Tanács elnökének segítségére, közbejárására – a „szomorú út”-ra, hiányos naplójegyzetei szerint, csak így kaphatott útlevelet s vízumot. Ezek talán nem egy-

szeri alkalomra szóltak, érvényesek maradtak, és ezért tudathatta pár hónap múlva, április végén közös levélben Ágnessel és Gáspárral, hogy „a nyári jövetelünk időpontja még nem bizonyos”. Eszerint ami biztos, az az erős hazavágyakozás, valamint amiről kertelés, szégyenkezés nélkül beszél, hogy az út „a pénztől is függ”, hiszen ha a szüleiknek készítenő sírkövet kifizetik, „a többiből nem nagyon tudunk ugrálni”. Aztán abban is reménykedik, hogy az ősz elején Marosvásárhelyen Tompa Miklós rendezésében tán előadják azt a darabját, amelyiknek a pesti bemutatója „elég jól sikerült”. Ez a *Kedves otthoniak* összeállítója és szerkesztője, egyúttal jegyzetírója, Nagy Pál szerint a *Hegyi patak* lett volna. Egészen biztosan nem ez – lám, a Tamási-életmű egyik legjobb ismerőjét, az örökség mai legáldozatosabb ápolóját is tévedésen lehet kapni. (Egy másik helyen is összekeveri tán a két Tompát: Lászlót, a költőt Kálmánnal, az orvossal.) A *Hegyi patak* ez idő tájt még el sem készült, az *Énekes madár* aratott sikert a Jókai Színházban, ám a Bolyaiak városában nem játszották – ahogy ez a kiváló Nagy Pál szerkesztette és jegyzetelte kötetből, az *Emberi szavakból* (Palatinus, 2003) Ablonczy László nyomán kiderül. Lehet, hogy helyette (is) irodalmi estet rendeztek Tamási Áronnak, akinek – ahogy a helyi napilap tudósított róla – 1944 után ez volt az „első nyilvános fellépése” Romániában. Az október 11-én, a Kultúrpalota nagytermében tartott est programja egyébként ugyancsak olvasható az *Emberi szavakban* – az 1956-os őszi útról ez a legutolsó naplóbejegyzés. Innen tudható, mikor kezdődött: szeptember elsején. Ám hogy mikor ért véget – október 20-án –, arról már kötelessége beszámolni, még hozzá hivatalosan. Nem a család előtt, hanem a rendőrségen tanúskodik. Nem meg-, hanem kihallgatják. Nem levelet várnak tőle odahaza, hanem feljegyzést a belügyminisztérium számára. Az Írószövetségben vállalt szerepeiről kérdezik – mindenekelőtt persze az általa fogalmazott *Gond és Hitvallásról*, amely a ki-

hallgatók szerint „az írók ellenállásának alapját képezte, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányal szemben”. Mindez persze megint csak kimarad az otthoniakkal közlendők közül, nem terheli vele őket. Hogy bajba jutott, nem a levelekben olvasható, hanem a már emlegetett kötetben, a *Zeng a magosságban*.

Az első levélre csaknem egy esztendő kell várniuk az otthoniaknak: 1957 szeptember legelején anélkül, hogy az (író)pekről, a körülötte zajló eseményekről egy szót is ejtene, a „körülmények”-re hivatkozik, ezek nem tették lehetővé a hazatértét. A magyarországi és a közép-európai szellemi nyomorúság körülményei egy valamiben kiváltképp változtak, a szocializmusban testvéri egyetértésben élő népek nagyobb dicsőségére és örömeire: a hazautazáshoz most már nem elegendő a vízum és az útlevél, meghívó is kell hozzá otthonról, a milícia pecsétjével, „mert most ez a rend”. Ettől kezdve egészen a haláláig megmarad ez a rend, és megmaradnak az egyre ritkuló, különösképp az utolsó két esztendőben viszont igen szapora levelekben a kérések, emlékeztetők is: ne feledjenek meghívó levelet küldeni, külön lapra írva, „mert azt a borítékkal együtt be kell adni”. Az internacionalizmus szellemében 1963 tavaszán is ezt muszáj cselekedni, de ezt rá három esztendővel is. Az utolsó két levélben, amelyet haza Ágnes húgának küld, másfél, egy hónappal a halála előtt, igazából ez köti le a figyelmét. Hogyne, mikor kénytelen elviselni a képtelen helyzetet: a meghívó levél „hamarosan nem érvényes”, újat kell kérni, küldeni helyette. Mintha az otthoniak vágya, találkozni, együtt lenni vele határidőhöz volna kötve. Mintha a család szeretetének is meglenne a szavatossági ideje. Semmi nyoma, persze, hogy a már nagybeteg író derülni tudna mindezen, a hivatalok packázásain. Mint ahogy egyébként se igen látni jelét a derűnek, jókedvnek, évődésnek, mókázásnak. A testvérek, a szűkebb rokonság sokkalta inkább tisztelik, semmint hogy tréfálkozni mernének vele. De ő se igyek-

szik humorral elűtni a gondot vagy pláne viccelni. Még olyankor sem, amikor pedig egy-két mondata, szófordulata erre engedne következtetni. Például „valahány testvér” előtt mentegetőzve, hogy mióta készül már nekik írni – s ha kiszámolták, kiderült, legalább hét ha nem nyolc hónap óta. Mosoly leginkább talán még az az 1966. január 2-án keltezett levél fakaszthatna, amelyikben előbb örömmel tudatja mindenkivel „a nagy újságot, hogy karácsonykor összeházasodtunk” – majd különös megjegyzést fűz hozzá: „ennek ellenére nyugalmas és szeretetben lévő módon élünk együtt ebben a lakásban”. Ez elsősorban Ágota, a negyedik feleség története, de a családé, a „kedves otthoniak”-é is. Hiszen ha az írói, közéleti gondjaiba nem avatta is be őket, a házasságlete lényeges fordulatait nem titkolta el előttük. Akár Terézkeről, akár Alízkeről, akár pedig Ágotáról volt szó, általában fontosnak tartotta, hogy leveleinek mintegy mellékleteként ők is írjanak pár sort haza, vegyék ki a részüket az ügyes-bajos dolgok intézéséből – és az is természetes, magától értetődő, hogy a hazaiaknak is van szavuk a feleségéhez, szólítsák bár – mint Gáspár vissza-visszatérően – kedves Ángyikának vagy – mint mások – Nagy. Sógor asszonynak. A család összetartozása fejeződik ki ezáltal is. Az egymáshoz való ragaszkodás, a törődés egymással. És csak természetes – nincs is Tamásinak egy rosszalló megjegyzése sem –, hogy aki többre vitte, aki híres ember lett, az segít a másikon, ha módjában áll. Van azonban olyan baj, gond is, amit pénzzel nem lehet sem orvosolni, sem megosztani az otthoniakkal. Talán ez az oka, hogy Tamási nem panaszkodik, mondhatni, nincs egy zokszava sem. A körülményeket hozza szóba itt-ott, de hát körülmények mindig voltak s lesznek.

A *Kedves otthoniak* összeállításának körülményeihez, ahogy ez Nagy Pál előszava alapján is nyilvánvaló, leginkább a kallódó, felderítetlenül rejtőző levelek tartoznak hozzá. Különös például, hogy nyoma sincs az író leg-

utolsó hazai látogatásának, az 1962-es nyári útjának, amelyről pedig annyi vidám történet kering Erdély-szerte – ahogy ezt ugyancsak Nagy Pál a *Tamási(val) – ittbon* című emlékezésében is felveti, igaz, egy másik kötetben (*Találkozások Tamási Aronnal*. Pallas-Akadé-

mia). Ezért ugyancsak ismételtető tehát: hiányaival is hiányzott már ez a könyv. Ösztönzője lehet egy nagyobb, egy merészebb vállalkozásnak: Farkaslaka szülöttje levelei összegyűjtésének s kiadásának.

MÁRKUS BÉLA

A Jókai-olvasás új állomása

Nyilasy Balázs: *A románc és Jókai Mór*

ókai máig tisztázatlan, vitatott arculatú és értékű óriása

EÖTVÖS JÓZSEF
KÖNYVKIADÓ, 2005

remekműve már az 1850-es években, de visszhangtalan marad.)

regényirodalmunknak, miközben senki sem vonhatja kétségbe, hogy olyan nélkülözhetetlen módon tartozik hozzá a magyar nemzeti alapműveltséghez, mint Petőfi vagy Erkel. Igaz, rokon dilemmája másoknak is van: Victor Hugótól Dickensig sok romantikus nagyság hozta zavarba a XX. századot: mit lehet kezdeni naiv pátoszokkal, egyoldalú emberszemléletükkel a modernizmus, sőt a posztmodernizmus korában azon túl, hogy ezeken a szerzőkön „tanul meg” olvasni a mai francia és angol, mindig új és új nemzedék is. Ugyanakkor mégis magyar specialitásról van szó Jókai esetében. Egyfelől azért, mert egy emancipálódásáért, befogadtatásáért küzdő nemzeti kultúra központi hőse a XIX. század közepétől végéig, s mint ilyenek már életében meglehetősen sikerei vannak: egy-egy regénye több kiadásban is megjelenik rövid időn belül Angliától Finnorszáig, Németországtól Oroszorszáig. Másfelől azért, mert elsőprő hazai népszerűsége fejlődéstörténeti anomáliához vezet (vagy azzal esik egybe): nem alakul ki a XIX. század végéig a kortársi francia, orosz, angol regényhez fogható, lélektanilag, társadalmilag elemző, hiteles regénytípus. (Pontosan szólva: megszületik ennek magyar reprezentánsa, Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című

Jókainak nagy érdeme volt, hogy milliókat szoktatott rá az olvasásra: a kicsit nehézkés, idegenszerűségtől sem mentes Eötvöshöz és Keményhez képest ő az, aki páratlanul élvezetes elbeszélő modorával és gazdag szókinccsel szinte egy személyben megteremt a „mindenre képes” magyar szépprózát. „Szociológiai” negatívumára (hogy ti. nemzetében gyönyörködő idealizmusa bizonyos elbizakodottság, legyőzhetlenségi hit elterjedéséhez járulhatott hozzá) is utaltak már. Igazi kritikai feldolgozása azonban el-elakadt. Gyulai, Péterfy, aztán a nyugatosok egy része joggal rőtta fel felszínességét, romantikus túlzásait, viszont értékeihez sem volt sok érzékük. Mikszáth, Gárdonyi, Herczeg belőle nő ki, és a XX. században is sokkal tartoznak neki prózánk nagyjai közül: Krúdy az ő álomvilágából, nosztalgiáiból indul ki, Móricz gigantikus nyelvi építkezése sem képzelhető el önélkül, Szabó Dezső líraisága, expreszionizmusa, mesei futamai is sokat köszönhetnek neki. S még a vele ellentétes irányban haladók is fel tudják ismerni senki mással össze nem téveszthető varázsát, originalitását. Babits például, akit Nyilasy Balázs idéz is bevezetőjében: „Jókai a keleti mesélők egyenes utóda, aki minden súlyt kidob a hajójából: s a hajó csodálatos sima-

sággal szökken a leggazdagabb és a legfantasztikusabb álompartok felé, melyek jönnek és tűnnek... Tálán irreálisba látszik foszlani e regények világa, hol a valóság korlátai szétomlanak, s a hős, mint a mesék királyfia, óvatlan könnyűséggel suhan át a Lehetetlenbe. De ebben az irreálisban mélyebb realitás rejlik: a keleti nép lelkének realitása, mely nem tűri e modern, szürke, megalkuvó élet béklyóit...”

Sőtér István, Németh G. Béla a nosztalgiai, a zsánerképek európai egyediségét emelték ki, a marxista korszak főleg „realista” érdemeit, társadalomtükörzötető, pl. antikapitalista vonásait (*Fekete gyémántok*), Barta János romantikájának művészi igazságát. Ugyanakkor – áttételesen – sokféle óvás is megfogalmazódott. Móricz *Tündérkertje* például józanságra int Bethlen alakjával Trianon után: csodákban hívő és csodákat tevő Jókai-hősök és Ady-féle táltosok helyett immár a hétköznapi, szorgos építkezés ideje jött el, a mámoros száguldások és János vitéz-i, mesés sérthetlenségi hit után a higgadt és szerény jövőformálás parancsa válik aktuálissá. Ha valamire, Németh László sokat gáncsolt kategóriája, a „hígmagyarság” nagyon is illet Jókai gyengébb műveire: történelmileg felszínes, igazi önkritikus aggodalomtól mentes látásmódja felelőtlen nemzeti önszemléletet gerjeszthetett, a *Cigánybáróból* (illetve az annak alapjául szolgáló Jókai-elbeszélésből) okkal lett Strauss-operett. Aztán, sok-sok évtized múltán, egy sajátos irodalomtudományi fordulat beálltával megint csak új alapokra helyeződik a Jókai-kutatás. Fábri Annát, Szilasi Lászlót és másokat követően Nyilasy Balázs – nem előzmények nélkül, mégis radikális fordulattal – Arany felé közelítve s valamiféle középkori archaizmus nyomait keresve, a románc kategóriájának segítségével alkotja meg a maga koncepcióját.

Northop Frye (és mások) alapvetése után a *novel* és a *romance* megkülönböztetéséből indul ki. Az angolszász irodalomtudomány (vagy legalábbis annak egyik ága) a mindennapi valóság realisztikus visszaadásá-

ra törekvő regénnyel (*novel*) a csodálatost, a szokatlant visszaadó románcot, románcos regényt állítja szembe, melynek egyik legjellegzetesebb képviselője Cooper. Már Frye rámutat, hogy a románc hőse olyan világban mozog, melyben a mindennapi élet és a természet törvényei felfüggeszthetők. Nyilasy szerint „a románc korántsem csupán kalandos-cselekményes elbeszélés, hanem az emberi erőnek a környezeti erővel szembeni érvényesítésének a víziója, afirmatív, pozitív irodalmi elbeszélésmód, amely a vágyteljesülést jegyében jön létre”. A kaotikus bonyolultságú regényhez képest a román modell: a modell a próbatétel és a hőstett. A Jó ilyesfajta sikeres harcát a Rossz ellen megjelenítő románcos regény aztán a XIX. század végére, illetve a XX. századra sok esetben az ifjúsági irodalom övezeteibe kerül át a kamaszos hősiesség és kalandok parodizálásától (*Huckleberry Finn*) egészen a *Gyűrűk uráig*, a Harry Potter történetekig. Nyilasy ezzel az elbeszélői modellel közelít Jókaihoz, sokféle új beállítást nyerve ettől.

Az arany ember kapcsán sikerrel kapcsolja be a jungi archetípus-szerű őselményeket (Paradicsom), az epika ősinék számító motívumait (szerencsétlenséget hozó kincs), a korlátlan teljesítő képességű, „bűvészkedő” hőst (Tímár), a mesék tündérleányát, akire a szűz, a feleség, az anya képzei is rámasólnak (Noémi) stb. *Az arany ember* egyébként a románc azon fogalmával is összefüggésbe hozható, melyet Perry Millertől idéz szerzőnk, aki nyomtatékkal utal Melville *Moby Dick*jére, az amerikai regény XIX. századi klasszikus remekművére. Ennek jelképes cselekményalakítása, életértelmező általánosításai valóban rokoníthatók *Az arany ember* jelképes motívumaival: a bűnre utaló félhold, az ellopott, a nem saját élet stb. Ahogy Nyilasy a *Moby Dick*et jellemzi, az *Az arany ember* sugallatosságával, szimbolikusságának is megfeleltethető: „a románc tavaszi, nyári világa a *Moby Dick*ben már-már a felismerhetetlenségig átférfalódik, az emberi érthetőség szavai-

val megragadott világ látomását az eposzi végzet, a baljós tragikum, az emberi kiszolgáltatottság víziója írja fölül”.

Nyilasy Balázs kétségtelen érdeme, hogy sikeresen lép túl az európai epika főszórájától elmaradó Jókai-értékelésen. Northop Frye elméletét (aki a románcvilágot a lét rendezésének szimbolikus jeleként fogta fel) továbbfejlesztve a magyar történelem és alkat önérvényesítésének műfaját írja le a Jókai-regényben. Igaz, már Sőtér is zsánerhumor, költőiség és álomszerűség ötvöződéseként fejtette meg a jelenséget 1941-es monográfiájában, nem függetlenül Zsigmond Ferenc 1924-es (ma méltatlanul keveset emlegetett) könyvétől. Nyilasy „többanyagú szöfttes”-nek véli pl. az *Egy magyar nábobot*, melynek van egy románcos-szentimentális-melodramatikus-biedermeieres világa (ez a Szentirmay–Mayer Fanni szál), amelyet a telivér romantika rikító epizódjai tarkítanak (pl. Chataquélia, az afgán hercegnő). Érdekes egyébként, hogy szerzőnk éppen azt a Szentirmayt érzi hiteltelennek, akiben az ifjú, byroni pózokat és világfájdalmat pózoló Széchenyire ismeretek általában: „Nem tűnik művészileg hitelesnek, archetipikusan meggyőzőnek az életunt, spleenes ifjú arisztokrata alakja sem. Az abszurditásig blazírt, viccből öngyilkossági fogadalmat kötő (a játékba bevont asszony halálát semmibe vevő), moráltól és énvédő vágytól egyaránt szabad fiatal férfi a popularizált, hatásos effektusokat nagy mértékben felhasználó románc egyik jellegzetes hőstípusának rokona.” Jól látja, hogy Rudolf gróf példányhőssé válása nincs bemutatva (az indoklás és folyamatrajz hiányát váltig kifogásolja már Gyulai!), egyszerű narrátori közlésből értesülünk róla. Az eszményítés – mondja szerzőnk – mind Wesselényiéik, mind Barna Sándorék esetében, a „regény előtti formákból és a románcból” származik éppúgy, mint a titkolt, boldogtalan szerelmek motívuma. Ebben a beállításban nemcsak az öntudatra ébredő nemesség áldozatvállalása hozható összefüggésbe az affirmatív románcsal, hanem Kár-

páthy János mesés gazdagsága is: „A számadási jelenet ideológiai mögötte, meg lehet, a tékozló, esélytelen gazdálkodás kritikája. Ám a megjelenítésben egészen másféle szuggesztívó érvényesül. A nábob megengedő nagyvonalúsága olyan évszázados, archetipikus képzetköröket implikál, mint a boldog pazarlás, a korlátlan bőség, az anyagi szükségletektől való szabadság. Úgy is mondhatjuk, hogy a regény itt, a szemünk láttára fordul át románcba. Az újkori realista regény gazdasági embere (Robinson Crusoe) számol, számon tart és kalkulál. A haszonszerző polgári egzisztenciát a vagyon betölti, lenyűgözi, fogva tartja. A nagyvonalúan pazarló Jancsi úr vagyona mesebeli vagyon, akárhogy tékozolják, az év végére kétszázezer forint marad a pénztárban.” (Hozzátehetjük: ennek fényében külön változat Tímár Mihály „aranyember”-ré válása: bár üzleti fogásai, meggazdagodásának fázisai okszerű, sőt „közgazdasági” indoklást kapnak a nedves búza eladásától a telekspekulációig, a Brazíliába szervezett gabonaexportig, éppen elég tere marad a „csodálatos”-nak is.)

A kőszívű ember fia, amelyet mondtak eposzinak (s valóban van benne utazás, háború, szerelem, epizódok, halál, várostrom), a szabadságharc hősköltevényének, másfelől színpadias, patetikus „szaválás”-nak, *A románc és Jókai Mór* beállítása szerint azért „modern románc”, mert a művészi teremtés korrekciós, „vágyazonos” ösztönének kiteljesedéseként a környezetvilággal szemben diadalmas, nagy teljesítőképességű hősöket léptet föl, másrészt a „modern, újkori, reflektív, válságérzékeny, válságfeltáró attitűdből is” sokat érzékeltet. A jelképiesítés itt is megvan, akárcsak a *Moby Dick*-ben, Baradlaynéval kapcsolatban: „A monumentális, archetipikus anyaalak harca igazából a kapcsolatiságot, összeolvadást, empátiát, megértést, szabadságot képviselő emberi elv küzdelme a hatalom, a rigiditás, az izolációra épülő steril eszmeiség elveivel.” Más kérdés, hogy nehéz éles határt húzni atavisztikus félelmek és a tapasztalat világából

származó reakciók között. A forradalmas Bécs a vérpadhoz vezető utat (egy lépcső „ama magaslat”-hoz) asszociálja, ez azonban a kortársak számára valóban jelenthette a reakció véres leszámolásának nagyon is kiszámítható formáit. (Ettől félve menekült el Magyarországról Eötvös, ettől reszketve bomlott meg Széchenyi elméje. Természetesen nem elsősorban saját életük, biztonságuk fenyegetettsége rémítette őket, hanem az udvarral való nyílt, fegyveres szembeszegülés következményei, egy több országra kiterjedő vérfürdő s főleg az, hogy a forradalomhoz vezető események elindításáért felelőssé is teheték magukat.) Hasonló ket-tősség (romantikusnak mutatkozó cselekményelem és történelmi tény párhuzama) több is szerepel a regényben. Joggal mondja Nyilasy, hogy „Richárd megmenekülése... egyértelműen a románc csodatörténe-seivel rokon”. Ezen nem sokat változtat (ám el mégsem hallgatandó), hogy a menesztéséről értesülő Haynau hirtelen harag-jában (hogy ti. a kegyetlen tábornagygyal a kegyes császárt állítva szembe most őt teszik felelőssé a kegyetlenségekért, s miután „rendet csinált”, tőle határolódik el az udvar a felháborodó európai közvélemény nyomására) tényleg sokaknak megkegyelmezett. Minden esetre a kivételes, a véletlenszerűen egyedi szerepének megnövekedése, mely eddig az extrém romantika számlájára íródott, most a románc csodatörténe-sével kerül összefüggésbe.

A „jól végződő” románcnak azonban speciális esete ez a regény, amely bujdosással, Jenő halálával végződik. „A románcért, a lét elrendezettségének művészi víziójáért keményen meg kell küzdeni a műben, annál inkább, mert a Baradlay fiúk története egy óhatatlanul rosszul végződő történet kereteibe van beillesztve, a nemzeti autonómiaakarát, szabadság könyörtelen eltiprásának történetébe.” Való igaz, legfeljebb arra lehet még figyelmet fordítanunk, hogy a két évvel a kiegyezés után született regény befejezésében, Jenőnek az életben maradtak számára írt levelében benne van a for-

radalmi út egyszer s mindenkorra való elvetése, de örök megdicsőítése is: „Kiomló vérünk nem hull háládatlan földre, arany boldogságot fog az teremni egykor hazánk-nak, az emberiségnek. Ti csendesen fel fogjátok építeni a romokat, amik most a mi fejünkre szakadtak. A hajó kormányja ismét kezetekbe fog kerülni, elébb vagy utóbb. A mi sírköveink lesznek a jel, hogy ott szikla van, amerre nem kell a hajót kormányozni.” A megbékélés lehetőségét egyébként a politikai szempontból közöm-bös, „lovagias” Pallwitz Ottó figurája is megengedi (akivel a politika állítja szembe, de 1867 után a politika akár ki is békíthetné egykori bajtársát, Baradlay Richárdot az osztrák–magyar monarchia közös hadseregében, amire nyilván akadt is példa), mint ahogy a *Végszóban* (s ez már szerzői szöveg és nem a vérbíróság markában fogalmazott magánlevél) is a budai várkert említése hasonló irányba mutat: „Jó az Isten! – Zöld füvet ad a harcáztatta földnek, fehér bárányt a zöld fűnek, ártatlan, szelíd angyalkát játszótársul a báránynak, feledés ídját a mély sebnek: – jobb idők reményét szegény magyar nemzetnek.” A feloldás tehát mély, katartikus, mert szenvedések és áldozatok s nem mesei, szerencsés fordulatok adják alapját. (A regény írásakor, 1869-ben Jókai a Tisza Kálmán-féle balközép képviselője, tehát még csak a lehetőségét mérlegeli, s nem igenli egyelőre a kiegyezést.)

A katartikus, emberileg, történelmileg és művészileg hiteles értékkiegyenlítés szép példáival szemben Jókai (a romantikus kalandregény bűvöletétől nem tudván szabadulni? a folytatásos közlemények végén esedékes csattanós fordulat vagy feszültségkeltés hatását kihasználendő?) a váratlan, indokolatlan és csodaszerű kedvező fordulatokkal szegte bizonyos igényesebb olvasók kedvét. A Plankenhörst-végrendeletnek a cselekményben játszott meghatározó szerepe is „gyanús” bűnügyi rejtélyek közelébe viszi a cselekményt (ezt is szokták kifogásolni azok, akik nem hajlandók *A kőszívű ember fiait* az életmű legkiválóbb darabjai

közé sorolni), ezért van aztán nagy súlya azoknak a többnyire humoros mellékszereplőknek (Tállérossy Zebulon, Mindenváró Ádám, Boksa Gergő, Pál vitéz stb.), akik az élethűség, a hihetőség felé billentik a regény világát. Valóban a „szabadságharc mitikus nagyvelbeszélésének... paródiájaként” is olvashatók ezek az epizódok, mint Bényei Péter ajánlja (bár ez inkább csak Tállérossyra áll), de általánosabb és régibb karakterpárhuzamok leszármazottaiként is felfoghatók. Az eszmetelt főszereplők földhözragadt partnerei, többnyire szolgálói éppúgy megvannak Molière-nél, mint más korokban a sokféle Sancho Panza vagy Balga és Ilma. Jókainál részben a dickensi anekdotikus mellékszereplők ihletéséről van szó, részben arról, hogy Jókainak roppant kedve és érzéke volt a hétköznapi realitás humora iránt (köztudomású, hogy vicclapokat írt és szerkesztett). Nyilasy nem a kontrasztkiemelésre helyezi a hangsúlyt, nem is a „fellegjáró idealizmus” földön tartására. „A »fejünk mindenütt az égben jár« románcigazsága a Jókai-műben ugyanis nem válik kétségessé, és nem szorul korrekcióra. A kisvilág igazsága nem valamivel szemben, valamit tagadva, valamit ellentétezve, hanem valami mellett, valaminek az egyenjogú társaként jelenik meg *A kőszívű ember fiaiban*.” Oly mértékben igaz lehet ez, hogy nagyon is komolyan veendő nézetek szerint (Gyulai is célzott erre) az életmű legromolhatóbb része empatikus emberismeretből és emberszeretetből fakadó pompás humora.

Mindebből kitűnik, s ez Nyilasy Balázs könyvének egyik fő érdeme, hogy Jókai románcos regényeit nem lehet egy kaptafára húzni. *Az arany ember* hősi harc helyett inkább a „játzsma” részesének mutatja Tímárt, aki „üzleti ügyei intézésekor mást mond és mást gondol, látszatot kelt és okokat sejtet, amelyekkel aztán becsapja és kihasználja az embereket”. A (Nyilasy Balázs kifejezését követve) „instrumentális, játszmaelvű tranzakciók” nyilvánvalóan egy új kor (a kiegyezés utáni rohamos kapitali-

zálódás) kulcsszereplőjét mutatják meg, mégpedig úgy (s valóban telitalálatszerűen), hogy ez magánéletében is dominánssá válik: a hálára kötelezés, a morális zsarolás olyannyira szerephez jut, hogy Tímár házassági katasztrófája is afféle „számító” életvezetésére vihető vissza: nem puhatolja ki tapintatosan Tímea érzéseit, feleségül kéri, mert ő ezt szeretné, s mert Tímea részéről az ajánlat elfogadása „logikus”. Ez a csapda-helyzet azonban nem pusztán házassági-szerelmi jellegű, Tímár ál-életének hátterét is adja, tehát egy globális álság és hamisság egészébe illeszkedik. Nem volt tehát belemagyarázás, ha a regényt a kapitalizmus nagyszabású, költői lendületű elutasítása gyanánt interpretálták. A magántulajdon, az állam, a pénz nélküli ösboldogság szigete valóban kommunisztikus utópia, miközben a „fás, virágos paradicsom növény- és állatvilága egyértelműen a románc szelídítő, eufemizáló, domesztikáló vízióteremtése jegyében írható le”.

Mindezenközben Nyilasy Balázs nem forgatja fel fenekestől a másfélszáz éves Jókai-értelmezést, inkább kiegészíti, úgy azonban, hogy ezáltal mégis önálló képet nyerünk. Mint ahogy a XX. század végének prózaepikájában divatba jövő eljárásokat is csak diszkrétan hozza szóba. A metanyelvi, parodisztikus, intertextuális, tehát a posztmodernben felértékelődő jelenségekre több ízben is rámutat. Például *A kőszívű ember fiaival* kapcsolatban: „kiemelhető az ünnepség, temetés, tor beszédműfajainak, jellegzetes nyelvi világának reflektálása, a nekrológ, felköszöntő, búcsúztató ironizálása, s Mausmann Hugo versbeszédét fölfoghatjuk az irodalmiságra reflektáló, metapoétikus jelenségként”. Az egész Jókai-életmű telve van ilyen elemekkel, ez azonban – mondanunk sem kell – nem úgy értékelendő, mintha Jókai megelőzte volna a posztmodern textust, mégcsak nem is pusztán úgy, hogy a mai magyar prózisták tőle tanulnak, őbelőle merítenek (bár egy szinten ez is nyilvánvaló!), hanem úgy, hogy a magyar romantikus regény egy áramlata (Jókai

mellett Nagy Ignác, Kúthy Lajos stb.) Sue-n keresztül kapcsolódik az európai epika Sterne-től, Byrontól eredeztethető modelljéhez, amely majd Joyce-ot s a XX. század utolsó harmadában a posztmodern narrációt is ihleti. Ezen felismerés igazi hozadéka pedig az, hogy Jókai ilyesfajta modora (éppúgy, mint a verses regényé) egy produktívnak bizonyuló európai narratológiai képlet leszármazottjaként a korábban elfogadottnál elevebbnek, a nyugat-európai műformákkal inkább megfeleltethetőnek mutatja XIX. századi irodalmunkat, s egyúttal a posztmodern hazai gyökertelenségéről, valamint a Jókai-írás mód anakronisztikusságáról szóló elképzeléseknek is cáfolata lehet.

Nyilasy Balázs könyvének lényege és tudománytörténeti jelentősége az, hogy új utat keres és talál. A XIX. századi, egyedi magyar irodalomfejlődés szempontjából

sorsdöntő értékek képviselőjét mutatja ki, de nem éri be erkölcsi, nemzeti nyereségek hangsúlyozásával, hanem műfaj történeti, regényalkati kategóriákkal a románcos regény magyar változatát írja le. Az *Egy magyar nábob*ról szólván a Jancsi úr eredeti életkörüret megelevenítő fejezetekről mondja, hogy a regény „ideologikus célirányát újra és újra felülírják”, s ezzel egy mélyebb realitás látomásos, imaginatív megnyilvánító: „A színes, gazdag karneváli ünnep és rituálé, a szelf-erőt kinyilvánító, az énkülést lehetővé tevő környezetvilág, az elidegenedésmentes társadalmiságot reprezentáló patriarkális intézményesültség (a magyar epikában nem először és nem utoljára) egyfajta Nakonxipán alkotóelemei.” Ezen a ponton ily módon a műfaj történeti utóélet továbbírása, gazdagodása is konstatálható.

IMRE LÁSZLÓ

A nagykorúsodás elméleti útjai

Végh Balázs Béla: *Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban*

„Az impériumváltozás a mi külön erdélyi műveltségünket egykori centrumától elszakított-

ERDÉLYI MÚZEUM
EGYESÜLET, KOLOZSVÁR,
2005

hirdető téziseket a húszas években, „a művészi és erkölcsi értékek világrendjének” megal-

ta, s ezzel nemcsak létezésének alapfeltételvé tette az általános műveltségi keretek önálló kiépítését, hanem létjogunk és műveltségi küldetésünk igazolását is önmagunk s a világ szeme előtt ügyszólván egyes-egyedül reá bízta.” „Az erdélyi magyar író, mint a magyar kisebbségi szemlélet legelőretoltabb őrszeme és harcosa, ha csak számot vet írói feladataival [...] már önmagától értetődően programot vállalt, amelyet az erdélyi sorsban való elhelyezkedése, ennek a sorsnak művészi vagy gondolati átélése parancsoló kényszerűséggel rajzol elébe.” Az európeér Kuncz Aladár fogalmazta ezeket a transzszilvánista eszméket

kotását szorgalmazva, s meggyőződéssel vallva, hogy „Erdélyből kell kiindulnunk, s egy szökkenéssel mindjárt olyan magaslatra kell emelkednünk, amelyről nézve az erdélyi sors világprobléma lesz. Erdély a mi hazánk”; „Erdély az én hazám”. Minden időben tanulságosak lehetnek ezek a kortalan eszményeket követő (egyszersmind heroikus erőfeszítésekről tanúskodó) kultúraalapító szavak – manapság, a kisebbségi irodalmak létének vagy létjogának gyakori megkérdőjelezésekor is. Vagyis nem pusztán irodalom-, eszme- vagy ideológiatörténeti nézőpontból vizsgálándók ezek a Trianon utáni erdélyi, felvidéki, délvidéki ma-

gyar szellemi küzdelmek és törekvések, hanem a mindenkor aktuális nemzetközösségi megmaradás etikáját és esztétikáját szem előtt tartva is. Az ilyen jellegű historikus és teoretikus értelmezések sorába illeszkedik Végh Balázs Béla (az *Erdélyi Tudományos Füzetek* 253. darabjaként megjelent) munkája – Pomogáts Béla, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Dávid Gyula, Cs. Gyimesi Éva, Cseke Péter, Nagy Pál és mások újabb művei mellé (csak az erdélyi irodalom „hőskori” kezdeteire, illetve a két háború közötti időszakára vonatkozókat említve).

Az életképes közösségi kultúra felépüléséhez és fennmaradásához nélkülözhetetlen valamifajta irányító, eligazító, „vezérlő” értékrendszer működése. A kulturális folytonosságot a közösség léte szavatolja, de ez a kollektív létezés maga is függ a kultúra életörző és életteremtő szerepétől, erejétől. Voltaképpen a hagyományozódó, megtartott és megtartó értékvilág határozza meg, illetve teljesíti ki az adott emberközösség etnikai, nemzeti-nemzetiségi, nyelvi-kulturális, erkölcsi, vallási stb. identitását, s befolyásolja művészeti-irodalmi gondolkozását is. E sokrétű, bonyolult, finom összefüggérendszer legfőbb törvényszerűségeit tömören kifejtett, feszes gondolatmenetekkel és világos logikával boncolgatja Végh Balázs Béla. Koncepcióját a modern kánonelméletek felismeréseire alapozza, felhasználva Harold Bloomtól Jan Assmannig, Szegedy-Maszák Mihálytól Kulcsár-Szabó Zoltánig sokak megállapításait. Leszögezi, hogy a kánonok mint a közös értékelés megtestesülései, mint a normatív elvárások, elvek, eszmék, ideálok tradicionális (azaz egyszerre statikusan megképződő és dinamikusan átörökítő) szabályozóinak együttesei: nem lehetségesek értelmezői csoportkollektivitások nélkül, aminthogy valódi közösségek sem identitásformáló kánonok nélkül. A kánon tartópillérei tehát az összetartozó értelmezők együttesen vállalt és intézményesen képviselt világ- és érték-szemléletére, nyelvi és történelmi tudatos-ságára helyezkednek.

Az elszakított területek állandó védekezésre kárhozott magyarsága számára azonnali létszükségletként jelentkezett a kisebbségi helyzet- és azonosságtudatot megszervező kanonikus kultúra- és irodalom-felfogás kialakítása, az életérdeklő és megmaradáselvű önismereti igényességre támaszkodó cselekvési normák megszilárdítása. Tisztázott fogalmi keretek segítségével igyekszik Végh Balázs magyarázni azokat a folyamatokat, amelyek a történetiség erőforrásaiból táplálkozó határozottabb regionális öntudat kifejlődéséhez vezettek, előkészítették a sajátosság méltóságának és az önállóság rangjának a konkrét és elméleti igazolhatóságát, s a valóságos és nyomorúságos kisebbségi kényszerhelyzet okozta traumák feloldásaképpen kikövezték az egyetemes, végső értékdimenziókhoz való közvetlen kapcsolódás útjait. Kikristályosodik például a politikai körülményektől és határzáraktól független spirituális, lelki, kultúrnemzet (a „lelki” és „örök” magyarság) ideája, a morális nemzetfogalom („Magyarok voltak Magyarország nélkül, / Magyarok vannak Magyarország nélkül, / Magyarok lesznek Magyarország nélkül. / Mert az országnál mélyebb a magyarság, / Mert test az ország és lélek a nép” – szól Reményik Sándor *Mi a magyar?* című verse, mintegy rímelve az illyési „haza a magasban”-képzetre, illetve Babits Mihály *Hazám!* című költeményére, mely így vall a „fegyverre”, „vértre” nem szoruló, s „nem holt rög, hanem élő lélek” „igazi országról”: „Oly hazáról álmodtam én hajdan, / mely nem ismert se kardot, se vámot / s mint maga a lélek, oszthatatlan”). Az igazság, a jóság, a szépség abszolút érték kategóriáinak igézetében formálódik az a keresztény vallási-vallásbölcseleti, illetve elsősorban neokantiánus transzcendentálfilozófiai világkép és magatartásmodell, amely ethosz és ethnosz, magyarság és minőség kívánatos szintézisében nem eltagadva meghaladni, hanem vállalva átnemesíteni törekszik a szenvedés sorsos létproblematikáját. Az univerzális eszmélkedés és orientáció

nem eloldódás az egzisztenciális súlyú és mélységű gondtapasztalás, megpróbáltatás-özön és felelősség kötelmeitől, hanem végsősoron olyan krisztianizált, messianisztikus axiológiai belátás, létmegértés és vállalkozás, amely a humanitás magaslatain teheti érvényessé a kisebbségiség üdvtörténeti misszióját, „isteni” vagy „világhivatását”. „Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy szellemi erőfeszítéssel *egyetemesen* emberi szellemmé legyen” – definiálja ezt axiomatikusan Makkai Sándor, s korszakos jelentőségű nagyesszéjében (*Magunk revíziója*) pedig az „értékek szervezett organizmusának” olyan erkölcsi „mérővessző”, „Kánon” szerinti alakításáról beszél, amely szükség-szerűen juttat el az evangéliumhoz. – S így sikerülhet a magyar kisebbségeknek (Németh László szavával) „küldetéssé alakítani balsorsukat”.

És ez az önfelelő, öntökéletesítő, önsorsirányító elszántság segít abban is, hogy a „nagykorúsodó” kisebbségi irodalom valóban öntörvényű részként kapcsolódhassék az össznemzeti kultúrához. Sokféle torzulás, disszonancia és heves vita kísérte és kíséri ma is az autonóm részekből szervesen összetevődő egyetemes magyar irodalom árnyalt teorémájának a kiforrását. Az elmerevedő egységes nemzeti (magyarországi) kánon felől túlzottan elkülönülőnek látszódhattak például az erős transzszilvánista törekvések, a helyi színekre érzéketlen megítélés lekicsinylően viszonyult a régiók „fiók”-irodalmához vagy éppen pusztá egzotikumot követelt tőle, s bizonytalan státusukból következően az elszakadt nemzet-részekben is megjelenhettek a peremlétből, a perifériatudatból származó kisebbségi, alárendeltségi érzetek vagy a centrum felé törekvő tájékozódásból eredő utánzási vágyak, olykor a bezárkózó provincializmus tünetei. Mindkét oldalon az alul- vagy túlértékelési anomáliák (hiszen valóban nehéz az olyan üdvösen egységes megítélési mércét működtetni, amely egyidejűleg kellően érzékeny az egyediségekre, a különlegessé-

gekre, a másféleségekre is). Az értelmezői közösségek drasztikus szétválása okozta ízlésetérések és szemléletütközések, dilemmák és megoldáskísérletek legjellegzetesebb, leglényegesebb megnyilvánulásfajtaiként úgy veszi tüzetesen szemügyre Végh Balázs Béla könyve, hogy azután a többrendszerszerűség elméletében találja meg azokat a termékeny szempontokat, amelyek kielégítő válaszokat kínálhatnak az egyenrangúságukban is egészségképző részterületek hovatarozásának kérdéseire. A többrendszerszerűség jól rávilágít az alkotói intenciók és a befogadói elvárások legitim különbözőségeinek mibenlétére, a „külön sorsoknak külön irodalom kell” (Németh László), az „eddig egyközéppontú magyar irodalom helyett több magyar irodalom” (Szerb Antal) elképzelése szerinti decentralizáció indokoltságára – nem tagadva meg ugyanakkor a teljes nemzeti szellemközösség integritását, egységelvét sem. (Ahogyan Makkai Sándor fogalmazta: „az erdélyi magyar szellem nem más szellem, mint az egyetemesen magyar. Külön mivoltáról, sajátosságáról szó sem lehet abban az értelemben, hogy a magyar fajon és nemzetén kívül, attól lényegében idegen valóság lehetne”; „itt az egységes magyar szellemnek egyik megnyilvánulásáról van szó, melyet nem faji és nemzeti, hanem történeti és természeti viszonyok színezték sajátossá”; „az erdélyi irodalom nem függvény többé, hanem önálló élet. Szellemében, tradícióiban, eszményeiben magyar irodalom, de problémáiban, íróiban és közönségében erdélyi irodalom.”) „A többrendszerszerűség szemléletébe illeszkedik bele az újabb irodalomtörténeti kategória, az egyetemes magyar irodalom fogalma is, amely a tolerancia elve alapján igyekszik enyhíteni a centrum és a periféria, a többségi és a kisebbségi, az anyaországi és a határon túli elnevezésekből adódó feszültségeket” – hangzik mindezek summája, nyomatékosítva (az illyési „ötágú”, illetve „sokágú” síp, vagy a Csoóri Sándor-i „mozaiknemzet” metaforáival is egybevetve) a többszólamúság, a kánon-

pluralizmus döntő jegyeit. Új, másfajta, mert nem a homogenitásra épülő minőség tehát ez az anyanyelvi, etnikai, történelmi-kulturális azonosságot, ugyanakkor a konkrét társadalmi, lokális-regionális és specifikus-funkcionális különbözőségeket egyszerre figyelembe vevő, rugalmas nemzeti egység- és egyetemességkoncepció. Amely – régebbi és mai változataiban – a legmagasabb rendű és legáltalánosabb érvényű emberi önértékek jegyében sem tudott soha elvonatkoztatni a viszonylagosságok és sajátosságok karakterisztikumától; nem azok elmosásával, hanem azokkal együtt akart minden nemzetrészt az emberség csúcsaira emelni. Így lehetett az irodalomesztétikai értéktelenség és a feladatbetöltő irodalmiság kettős – metafizikus és pragmatikus – perspektíváját huzamosan fenntartani.

Mindehhez elengedhetetlen a történelmi emlékezet, a biztos történetiség tudat. Ezért válhatott a húszas években elsőrendűvé az erdélyi történelmi regényírás programja és gyakorlata, általában a történelmi példaállítás, gondolkodástávtlat, viselkedésmód egyéni és kollektív önértéket, önbecsülést fokozó, önreflexív és hitmélyítő stratégiája – a felidézett sorsminták és sorspárhuzamok ábrázolásával. Elsősorban Makkai Sándor esszé- és regényírásába pillanthatunk bele, s láthatjuk, hogy például az ő Bethlen Gábor-portréi mennyire meghatározónak bizonyultak az (erdélyi) magyar jellemről alkotott mindenkorai kép megszilárdulása során. Móriczhoz vagy Németh Lászlóhoz hasonlóan Bethlent „az építő, a szolgáló lángelme” megszemélyesüléseként rajzolja, a szuverén önerő küzdelem- és kötelességvállaló fenoménjeként, aki a „kitartásnak, türelemnek, leverhetetlen vállalkozó kedvnek, önmérsékletnek, józanságnak, számító okosságnak, el nem fáradó életakarásnak” volt mintája; s akinek alkatában, habitusában, mentalitásában „a halálraítelt magyar nemzet életösztöne testesült meg s ömlött a teremtő géniusz életerejének öntudatos és fegyvelmezett medrébe”. S ahogy Makkai a

gyermekkorára óta ismerős Barabás Miklós-féle nagyenyedi Bethlen-festményről lenéző arc meglevenítésével kezdi *Egyedül* (1929) című tanulmányát, korábban, a kollégium alapításának háromszázadik évfordulóján Áprily Lajos is az iskolaalapító fejedelem „színe” és „tekintete” elé járulók („roppant szellem-ezredek”) nevében foglalja míves ódába a köszönetet (*A Fejedelemben*, 1922), majd fél évszázaddal később, *Nagyenyedi fügevirág* (1972) című megrendítően lírizált esszé-panaszában Sütő András szintén a nagy fejedelmet szólítja, invokálja – azt, akit először egykor mint „védekező, okos állapotban” mutatkozó „kőarcú ember”-t látott meg a bejárat fölött, a kollégium udvarára belépő kisdíáként.

Éppen ez az európai horizontú, magabizó nemzet-történelmi és regionális hagyománytudat az, aminek a hiányossága kezdetben olyannyira nyomasztónak bizonyult viszont a felvidéki és a vajdasági irodalomban. Végh Balázs nemcsak kitekint ezekre a területekre is, hanem lényegmegragadó (részint komparatistikai) elemzésekkel fel is méri az ottani szellemi mozgások természetét. Úgy látja, hogy a húszas évek „prekanonikus” (a sokféle szűklátókörűség, provincializmus, dilettantizmus vagy éppen gyökértelenség stb.) korszaka után, az erdélyihez képest később, csak a harmincas években jelentkeznek, pontosabban bontakoznak ki igazán azok a tendenciák, amelyek a jugoszláviai és a szlovákiai magyarság kulturális koherenciájának, jellegzetes szemléletrendszerének a kifejlődéséhez vezettek – Senteleky Kornél „helyi színekre” (couleur locale) vonatkozó felfogásának érvényesüléséhez, illetve a „kisebbségi géniusz”, az „újarcú magyarok”, a „magyar hegyibeszéd”, az „emberi hang” (Győry Dezső), az „emberirodalom”, a „valóságirodalom”, a „vox humana” (Fábry Zoltán) jelszavaiban vagy a Sarló-mozgalomban (némelykor ugyan ellentmondásosan) kifejeződő erkölcsi és minőségigény szétterjedéséhez. Hasonló nehézségeken keresztül próbált a talán még bonyolultabb viszonyí-

tási aspektusokat hordozó – s mára pedig szinte már el is enyésző – romániai német irodalom is hatékony kánonalkotó stádiumába jutni. Külön érdeme a könyvnek, hogy rendkívül differenciáltan taglalja azokat a nyelvföldrajzi, művelődéstörténeti, demográfiai-szociológiai tényezőket, amelyek összefűzték, de el is választották egymástól az erdélyi szász, a bukovinai és a bánáti német etnikai csoportokat, nyelvszigeteket, szórványokat („enklávákat”), s meghatározták mindegyiknek a helyzetét a nagy, hálózatos európai német nyelvterület peremén is kívül, viszont a Monarchiához (és így az összefüggő németnyelvűséghez) való korábbi odatartozás integrációs tudatának folytonosságával és bizonyos specialitásaival. Érdekes megfigyelni a Heinrich Zillich fémjelezte folyóirat, a brassói *Klingsor* egyetemes távlatkeresésének különböző és problematikus (a harmincas évek második felében a birodalmi német nácizmus vonzásának engedő) fázisait; a domináns regionalitással, gyökeres szülőföldélménnyel töltekező, transzszilvánista jellegű erdélyi szász irányzatokat, Adolf Meschendörfer ezek kontextusában emblematikussá váló költeményének (*Siebenbürgische Elegie – Erdélyi elégia*) mondanivalóját; vagy a bukovinai életérzést és a tragikus végű katalizmatikus léttapasztalást verseibe, köztük a világhírű *Todesfuge (Halálfuga)* lírai oratóriumába átszűrő, csernovici születésű Paul Celan életművének főbb állomásait.

De ahogy létesülnek: a kánonok ugyanúgy időről időre át is rendeződnek. A trianoni döbbenet legelőször a lírai megszólalást ösztönözte, s majd utána került előtérbe a prózáírás. Kuncz Aladár 1928-ban ezt így összegezte: „A széppróza csak későbbben jelentkezik s a líra nagy metafizikai vigasztalásán túl hozza az erdélyi gondolat magára eszmélésének második állomását: az emlékeket, a hagyományokat, a múltat, a népélet ősi, kikezdhethetlen lelki tartálékait s végül a mai megpróbáltatások

életet.” Ami az évtized végén elkezdődött (főként a nevezetes *Vallani és vállalni* vitával), az már mindenképpen kánonmódosulásként is értelmezhető: a metaforikus történelmiség, a jelképiesség felől a konkrét, aktuálisabb valóságfeltárás és társadalomalakító aktivitás irányában. Az értékőrző humanitástól a cselekvő, sőt politikusabb humanizmus felé haladva. Valóban, „a második évtized kulcsfogalmai (erkölcs, igazság, humánus) az egyetemességet szolgálják, a harmadik évtizedben az élet, a valóság fogalmak pedig a sajátosat nevezik meg” – miközben azért a feltétlen közösségi értéktudat evidenciái, e „sensus communis” premisszái nem változnak. A hangsúlyáttolódás mindenestre meglehetősen pontos analógiákat és időbeli egyezéseket mutat a magyarországi paradigmaváltás jelenségeivel: mindazzal, ami az elvontabb, metafizikusabb, romantizálóbb és stilizálóbb (klasszikus modern, esztétista) látás- és kifejezésmódtól a tárgyias, empirikus-analitikus, racionális, a szociologikus jelentéstartalmú, esszéizáló, sőt ideologizáló (másodmodern) beszédformák felé tart; a mitikustól a faktuális, a fikciótól a realitás, „a metaforától az élet felé” (Németh László). A még nagyobb arányú változást a transzszilvánizmus hegemoniájának a megtörése, a keresztény erkölcsi idealizmus rangvesztése hozta a harmincas évek utóján, hogy aztán a tovább zajló történelem sodrában, a háború végeztével megint egészen más fejezetei következzenek a Kárpát-medencei (magyar) kisebbségek életének és kultúrtörténetének. Mélyen egyetérthetünk tehát a szerző egyik alaptézisével: „a kelet-európai nemzeti kisebbségek irodalmának kanonizációja nem befejezet tény, hanem napjainkig tartó folyamat, valójában ezek az irodalmak nyolc évtized múltán is az intézményteremtéssel, az értelmezői közösségek formálásával és a folyamatos érték váltással vannak elfoglalva.”

BERTHA ZOLTÁN

A század botránya

Joel Kotek – Pierre Rigoulot: *A táborok évszázada*

ihetetlenül izgalmas, ugyanakkor mélységesen lehangoló,

vastag könyvet jelentetett meg a Nagyvilág Kiadó. Joel Kotek és Pierre Rigoulot francia történészek nagyszabású, az Európai Közösség által támogatott munkája *A táborok évszázada* címet viseli, s nekünk, magyaroknak nélkülözhetetlen alapmű. Nemzetközi összefüggésbe helyezi ugyanis XX. századi szenvedéstörténetünket, és pontos terminológiája révén képes eloszlatni azt a homályt, mely ma is él közvéleményünkben, és alkalmat ad a különféle politikai manipulációkra.

Magyarországon nincsen olyan család, melynek valamelyik tagja ne lett volna az állam részéről elrendelt kényszerítő intézkedések alanya a XX. század közepén, természetesen az enyém sem. A különböző totalitárius rendszerek által kiirtott ember-tömeg közel járt a nyolcszázezerhez, ami iszonyatos szám, arányaiban sokszorosán meghaladja a nyugat-európai országok egyébként nem lebecsülendő veszteségeit. Egy ilyen méretű kollektív tragédia feldolgozása során, különösen a szovjet befolyás alá került Kelet-Európában, tág tere nyílt a politikai manipulációnak: szembe lehetett állítani egymással a különböző veszteségeket szenvedett csoportokat, a legszörnyűbb tetteket is alá lehetett támasztani „jogos érvekkel”, „mentő körülményekkel”.

Megdöbbenő, hogy ezeket az érvek és indokok még ma is hatnak, és az áldozatok leszármazottai is hangoztatják őket, bizonyára azért, hogy mert még mindig nem tudnak másként megnyugodni. Mielőtt részletesebben beszélnék *A táborok évszázada* című, valóban úttörő jellegű és adatokban gazdag kötetéről, elmondok egy a témával kapcsolatos történetet, melyet a néhány napja hallottam.

NAGYVILÁG,
2006

A tavasszal megtartott országgyűlési választások kapcsán egy kis pili-

si faluban beszélgettem egy idősebb szomszédommal, aki elmondta, annak ellenére a Magyar Szocialista Pártra szavazott, hogy édesapját a második világháború végén a szovjet hadsereg ölte meg. Azt hittem, a harcokban esett el, de azért megkérdeztem, hogyan történt. De másról volt szó: az illető valóban magyar katona volt, de megadta magát, és Szegedre, egy átmeneti fogolytáborba került. Bizonyára innen keletre szállították volna tovább dolgozni, de erre már nem került sor: ugyanis olyan keveset adtak enni a foglyoknak, hogy legyengülve éhen halt. Tömegsírhoz temették, mely fölött az újszegedi temetőben a rendszerváltás után emlékművet emeltek. Kérdeztem a szomszédomat, hogyan élte át ezt a borzalmat. „Gyerek voltam, akkor nem foglalkoztatott. Később elmagyarázták, hogy az apám a magyar hadsereggel együtt megtámadta a Szovjetuniót, és a retorzió jogos volt.” *No comment*, ahogy az angol mondja.

Hányféle különböző kisebbségeket „kezelő” tábor volt a XX. századi történelem folyamán, és kitalálók és fenntartók miképpen tudták elfogadtatni őket a többségi társadalommal? Joel Kotek és Pierre Rigoulot mindenekelőtt a fogalmak tisztázására tesz kísérletet. Leszögezik, hogy „a (civil) koncentrációs táborok nem a totalitarizmus semmijéből teremtődtek”, és „a modern korhoz bonyolultabb viszony fűzi őket, mint ahogy általában véljük”. Alapvető céljuk az eredetileg ideiglenesnek szánt „kiiktatás” volt, minden politikailag, fajilag vagy társadalmilag ténylegesen veszélyes személy” eltávolítása a társadalomból. A tábor és a börtön intézménye között a legfontosabb különbség, hogy az utóbbit

azoknak a személyeknek tartották fenn, akiket a törvényes bíróság annak rendje és módja szerint elítélt. Viszont táborba a gyanúsak, a potenciálisan veszélyesek kerültek gyakran formális ítélet alapján. Szolzenyicin pontosan írja le: „a szabadságvesztés indoka és alapja az esetek többségében nem jogerős bírói ítélet volt, hanem az a körülmény, hogy a vétkest a nép, a rendszer ellenségévé nyilvánították”.

Feltétlenül különbséget kell tenni hadifogolytáborok és civil táborok között, s mind a két fajtát a céljuk szerint körül kell határolni, figyelembe véve azt a szempontot is, hogy háborús időszakban vagy békeidőszakban is működtek-e. Voltak internálótáborok Magyarországon is 1920 és 1922 között, majd újra a negyvenes évek elejétől az ötvenes évek végéig, melyeknek az volt a rendeltetésük, hogy ideiglenesen elkülönítsék a gyanúsak vagy veszélyesnek tekintett egyéneket. De internáló tábor is sokféle volt: gyarmati, biztonsági és diktatórikus. (Lásd: Kistarcsa, melyet Horthy, Rákosi és Kádár rendszere is „működtetett”.) Egyes helyeken nem kellett dolgozni, és az élet, eltekintve a bezártságtól, elviselhető volt (például azok a táborok Franciaországban vagy az Egyesült Államokban, ahol az első és második világháború alatt az ellenséges országok állampolgárait őrizték. (Erre a sorsra jutott például Kuncz Aladár a „fekete kolostornak” nevezett Noirmoutier-ban). A japánok által fenntartott internálótáborokban viszont a foglyoknak már kényszermunkát kellett végezni, és itt a halálozási arányszám már magas volt.

A következő típus, az „átnevelő célzattal” létrehozott koncentrációs tábor viszont már csak a totalitárius rendszerekre volt jellemző. Hivatalos céljuk a megalázás, az átnevelés, a kényszermunka és a megsemmisítés: a terror révén „újra akarják alapozni” a társadalmat. „Ezek a táborok az egyedüliek, amelyek a háborús időszakokon, vagy válsághelyzetek idején túl is virágoznak: az őket hordozó ideológiától és politikai szándéktól elválaszthatatlanok.” Ezeket

a fajta, először a Szovjetunióban létesített táborokat nevezzük Szolzenyicin nyomán gulágoknak: áldozataik száma a legszerényebb becslések szerint is meghaladja a tízmilliót. Megjegyzendő, hogy a szovjet hadifogságba esett magyar katonák olyan táborokba kerültek, melyekben a funkciók keveredtek, s rendkívül sok múlt a véletlen: ha valakinek sikerült túlélnie a szege-dihez hasonló „tranzittáborok” szörnyűségeit, az idő múlásával fokozatosan nőtt az esélye a túlélésre.

Végül minden más tábornál szörnyűbbek voltak a németek által a második világháború alatt fenntartott megsemmisítő táborok, illetve haláltáborok, melyek a zsidók nagyüzemi elpusztítására „szakosodtak” Kelet-Európában. Belzecet, Chelmnot, Sobibort és Treblinkát, valamint a két „vegyes” intézményt, Auschwitz-Birkenaut és Majdaneket a szó hagyományos értelmében nem lehet „tábornak” nevezni. Előfordult, hogy Treblinkán egy nap alatt kilencezer zsidót gyilkoltak meg, és semmiféle előkészület sem tettek az oda deportált emberek befogadására, illetve étellemezésére.

A francia szerzőpáros figyelemre méltó, a túlvilági élet képzetével kapcsolatos terminológiát alkalmaz a különböző tábor típusok jellemzésére. „A *Hádész*nek felelnek meg a korábban még a nem totalitárius országokban is elterjedt módozatok, a mindenféle nemkívánatos elemek: menekültek, gyarmatosítottak, hontalanok, deviánsok és munkanélküliek félreállítására. Ebbe a kategóriába tartozik Kubában a spanyol „újra-koncentráció”, ide tartoznak a brit táborok Dél-Afrikában, a Vichy-rendszer táborai és így tovább. A *Hádész* táborainak több száz-ezer áldozata volt.

A *Purgatórium* a szovjet, az ázsiai, valamint a „nemzeti” szakaszt (1933–1940) náci munkatáborait jelöli, ahol az elkülönülés kombinálódik a kaotikus kényszermunkával és az átnevelés nekibuzdulásaival. A *Purgatórium* egyesén a *Pokolba* vezet, amellyel gyakran keveredik. Igaz, hogy nem a megsemmisítés a cél, hanem az „egészséges

gondolkodásra nevelés”. Az áldozatok elkülönítéséről van szó, munkára fogásukról, röviden annak megakadályozásáról, hogy „megfertőzzék” a társadalom „egészséges” elemeit.

A *Pokolt*, a szó szoros értelmében, a náci koncentrációs táborok nemzetközinek nevezett szakasza (1940–1945) testesíti meg: itt mindent aprólékosan és módszeresen szerveztek meg az egyén erkölcsi és fizikai lealjasítására, kiiktatására. Ez az abszolút bűn birodalma. Minden azért van, hogy elpusztítsa az embert a legirgalmatlanabb szenvedések árán.

A *Gyehenna* a náci hat megsemmisítő központjának világa. Itt nincs történelem, nincs hősiesség, csupán azonnali halál a teljes névtelenségben. Embertömegeket úgy kezelnek itt, mintha már nem léteznének. Rettenetes többségük eltűnik, mihelyt megérkezett.”

Joel Kotek és Pierre Rigoulot részletesen megcáfolja azt az érvet, hogy a totalitárius rezsimiek által fenntartott koncentrációs táborokat valamiféle gazdasági érdek hozta létre: fenntartóik legfőljebb arra törekedtek, figyelmen kívül hagyva akár a foglyok tömeges elhalálózását is, hogy a lehető legkisebbre csökkentsék a táborok költségeit. A táborok eredetileg kizárólag ideológiai célt szolgáltak, s csak később igyekeztek integrálni őket a gazdaságba. (Németországban 1942-től, a Szovjetunióban 1937-től kezdve.) A koncentrációs tábor eszméje a XIX. század végén született, perverz reakció volt arra a korszakra, melyet Ortega y Gasset „a tömegek koraként” ír le. A modern társadalom, a politika és a gazdaság az „addig elütő elemeket homogénebb együttessé kovácsolja össze, mely-

ben minden egyes fogaskeréknek megvan a maga eljátszandó szerepe. Még a legszerényebb polgár is a nemzet aktív alanya, tehát új konfliktusok alkalmából teljes jogú szereplő, következőképp potenciális ellenség”, hívja fel a figyelmet a két francia történész. Együttal emlékeztetnek arra is, hogy Napóleon iszonyatos kegyetlenkedésekkel járó spanyolországi hadjárata, mely létrehozta gerillaháborút, mint a katonai konfliktus új formáját, már életre hívta a polgári lakosok fokozott ellenőrzését és kényszermunkával kombinált koncentrációsát.

Nem kívánom tovább ismertetni ezt nagyszerű, vastag könyvet, melyben eredeti források, nálunk alapvetően újak számító leírások olvashatók a későbbi Német Demokratikus Köztársaságban 1950-ig működtetett szovjet „nácítlanító” táborokról, vagy a Duna-deltában és máshol létesített román kommunista táborokról, melyekben tízezerszámra raboskodtak erdélyi magyarok. (A két francia történész Recskről is részletesen megemlékeznek.)

Számomra, aki családtagjaim emlékezőseiből már a hatvanas években is érzékeltem az alapvető különbségeket az egyes táborok formái, fajtái és céljai között, is sok újdonságot jelentett Joel Kotek és Pierre Rigoulot könyve, hiszen olyan információk tömegével szolgál, melyhez a magyar olvasó csak most juthat hozzá. Mindazok számára pedig, akik még most is ott tartanak, hogy aktuális politikai érveket merítenek a század botrányából, s a magyar holocausttal a hadifoglyok veszteségeit állítják szembe, kötelezően el kellene olvasatni ezt a kötetet. ❖

PELLE JÁNOS